

* રેસ્ટોરેશન ઓફ ધી ઓરિજિનલ લેંગ્વેજ ઓફ ધી અર્ધમાગધી ટેક્સ્ટ્સ

Restoration of the Original Language of Ardhamāgadhī Texts

एक परिचय

કે. આર. ચન્દ્રા

‘અર્ધમાગધી ગ્રંથોની મૂળભાષાની પરિસ્થાપના’ નામક મારા આ ગ્રંથમાં પહેલા ભાગમાં અર્ધમાગધી પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલાં જૈન આગમોમાં જે વિષયવસ્તુ, શૈલી અને ભાષિક દૃષ્ટિએ પ્રાચીનતમ ગણાય છે. તે આચારંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ (પ્રથમ ભાગ)માંથી દશ શબ્દો પસંદ કરીને તેમના જે જે પાઠાન્તરો તાડપત્રીય અને કાગળની હસ્તપ્રતોમાં મળે છે. તેમનું સમાલોચનાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. એ દસ શબ્દો આ પ્રમાણે છે : યથા, તથા, પ્રવેદિતમ્, એકદા, એકઃ-એકે, એકેષામ્, ઔપપાદિક / ઔપપાતિક, લોકમ્, લોકે, અને ક્ષેત્રજ્ઞ. દરેક શબ્દના જુદા જુદા જે જે પ્રાકૃત રૂપાન્તરો મળે છે તે આ પ્રમાણે છે. યથા: અથા, અહા, જથા, જહા; તથા: તથા, તહા; પ્રવેદિતમ્: પવેદિતં, પવેતિતં, પવેતિયં; એકદા: એકદા, એગદા, એગતા, એગયા; એકઃ-એકે: એકે, એગે; એકેષામ્: એગેષામ્, એકેસિં, એગેસિં; ઔપપાદિક / ઔપપાતિક: ઝવવાઙ્, ઝવવાઙ્તે, ઝવવાતિએ, ઝવવાદિએ, ઝવવાદિતે, ઝવવાતિએ, ઓવવાઙ્, ઓવવાતિએ, અને ઓવવાદિ; લોકમ્: લોકં, લોગં, લોયં; લોકેઃ, લોગર્સિં લોકંસિ, લોગંસિ, લોયંસિ, લોકમ્મિ, લોગંમિ, લોયંમિ, અને ક્ષેત્રજ્ઞ: ક્ષેત્ત્ર, ક્ષેદ્ત્ર, ક્ષેત્ર, ક્ષેઅત્ર, ક્ષેયત્ર, ક્ષેયણ, ક્ષેત્તણ, ક્ષિત્તણ, ક્ષેદ્તણ, અને ક્ષેઅણ. આ બધાં પ્રાકૃત રૂપાન્તરોને આધારે આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે દરેક શબ્દનાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જેટલા વિવિધ રૂપો ધ્વનિપરિવર્તનના નિયમના આધારે બની શકે લગભગ તેટલા રૂપો અર્ધમાગધી સાહિત્યનાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અંશમાં મળી આવે છે. બ. મહાવીરે જે મૂળ ઉપદેશો આપેલા તેનો સંગ્રહ ‘આચારંગ’માં છે. એટલે કે આ ગ્રંથમાં ભાષાનું સ્વરૂપ જૂનામાં જૂનું હોવું જોઈએ પણ આપણે જોઈ શકીએ કે ઉપર બતાવેલ શબ્દોનાં બે, ત્રણ, ચાર, છ જ નહીં પણ અગ્યાર અગ્યાર પ્રાકૃત રૂપો મળે છે. તો શું આ બધાં રૂપો એક જ કાળમાં એક જ સ્થળે

* પ્રસ્થાવક : જૈન વિદ્યાવિકાસ ફંડ, ૧૯૯૪

પ્રચલિત અથવા બીજી રીતે કહીએ તો મ. મહાવીરનાં ઉપદેશોને શબ્દબન્ધ તેમના ગણધરોએ આવા જાતજાતના પ્રયોગો એક સાથે એક જ ગ્રંથમાં કર્યા હશે ?

આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રના ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક અધ્યનના આધારે પુરવાર કરી શકાય કે મધ્યમ ભારતીય આર્ય ભાષા ભૂમિક્ષના વિવિધ સ્તરો અને ક્ષેત્રોમાં પ્રચલિત આ વિવિધ રૂપો છે. જૈન ધર્મનો પ્રચાર પૂર્વ ભારતમાંથી ઉત્તરભારત (મથુરા) અને પછી પશ્ચિમ (ગુજરાત રાજસ્થાન)માં જેમ જેમ થતો ગયો તેમ તેમ લોકભાષાનો પ્રભાવ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાએ મૌખિક રૂપે જઙ્ગવાયેલા આગમશાસ્ત્ર ઉપર વધતો ગયો અને છેક પાંચમી સદીની મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતભાષાનો રંગ એ પ્રાચીન પ્રાકૃતને અંતિમ-વાચના-પ્રમુખ દેવર્ધિગણિના કાલ સુધી લાગતો ગયો. પરિણામે આજે જૈન અર્ધમાગધી આગમ ગ્રંથોમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો વધારે પ્રભાવ જોવા મળે છે. એટલે જ તો આગમ-પ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને પણ કહેવું પડ્યું કે આગમોની ભાષા ઝીંચડી થઈ ગઈ છે. અને જૈન આગમોના સુજ્ઞાત અધ્યેતા પં. શ્રી બેચરભાઈની દૃષ્ટિએ પણ આગમોમાં અત્યારે ભાષાનું જે સ્વરૂપ મળે છે મૂળ સ્વરૂપ નથી. કાલક્રમે તેમજ સ્થાલ્યંતર આ બંનેના કારણે લહિયાઓ અને ઉપદેશકોની ઉપર તે વચ્ચેની ચાલુ બોલચાલની ભાષામાં ઘેરી અસર પડેલી જણાય છે. છતાં હસ્તપ્રતોમાં જઙ્ગવાયેલા કેટલાક પાટો ઉપરથી કોઈપણ ભાષાવિદને જણાઈ આવશે કે કયું રૂપ પ્રાચીન છે અને કયું રૂપ પછીના કાલનું છે.

અત્યાર સુધી આગમોનું જે સમ્પાદન થયું છે. તેમાં (૧) જે જે પાટ પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતોમાં મળ્યો હોય અને (૨) જે અધિક પ્રતોમાં મળ્યો હોય અને (૩) જે ટીકાકર-સમ્મત હોય તે પાટ લેવાનો આગ્રહ રહ્યો છે. પણ એમાં ભાષિક દૃષ્ટિનો બિલકુલ અભાવ જણાય છે. આ ગ્રંથમાં મેં પ્રસ્તુત કરેલી સામગ્રી પરથી જણાઈ આવશે. કે કાગળની 'જે' સંજ્ઞક પ્રતમાં પ્રાચીન પાટ મળે છે. જ્યારે 'સં' સંજ્ઞક પ્રાચીનતમ તાડપત્રની પ્રતિમાં અનેક સ્થળે અવાંચીન પાટો મળે છે. કોઈ પણ પ્રતમાં (તાડપત્ર કે કાગળની) એક જ શબ્દનાં એક સરખા રૂપ મળતાં જ નથી તેથી જણાઈ આવે છે કે હસ્તપ્રતોની નકલો કરતી વચ્ચે સ્વચ્છંદતા પ્રવર્તી છે અને મૂળ ભાષાનાં સાચા સ્વરૂપનો પછીના લહિયાઓને ધ્યાન હોય પણ ક્યાંથી ? અર્ધમાગધી ભાષાનાં મૌલિક લક્ષણો શું છે એ વિષેનો કોઈ વ્યાકરણ ગ્રંથ જ ન મળ્યો હોય અથવા તો કોઈ પણ જગ્યાએ એના વિષેની વિશદ ચર્ચા જ ન થયી હોય તો સંપાદકને પણ શું કરી શકે,

શેનો આધાર લઈને તેઓ સંપાદન કરે ? અદ્યપર્યન્ત જેટલા સંસ્કરણો આગમ ગ્રંથોના પ્રકાશિત થયા છે તે બધામાં પાઠોથી એકરૂપતા જોવા મળતી નથી.

આ પ્રકરણની વિચારણા અને તપાસ ઉપરથી એમ કહેવાનું થાય છે કે દરેક આગમ ગ્રંથની જેટલી હસ્તપ્રતો મળતી હોય તેમાંથી બધા જ પાઠાન્તરો નોંધવા જોઈએ અને તેના આધારે ભાષાનાં પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે જે જે પાઠો મેળ ખાતા હોય તે તે પાઠોને સ્વીકારીને જૈન આગમસાહિત્યનું પત્રીથી સંપાદન કરવું જોઈએ. આવો પ્રયાસ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે.

મારૂં અધ્યયન અનુસાર જે દશ શબ્દોની મેં ગ્રંથમાં ચર્ચા કરી છે તેમનું પ્રાચીન સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે હોવાનું કહી શકાય છે :

૧. યથા: અથા, ૨ તથા: તથા, ૩. પ્રવેદિતમ્: પવેદિતં ૪. એકદા: એકદા ૫. એક:, એકે-એકે ૬. એકેષામ્: એકેર્સિ ૭. ઔપપાદિક: ઔપપાદિય, ઔપપાતિક ઔપપાતિય, ૮. લોકમ્: લોકં. ૯. લોકે: લોકર્સિસ. ૧૦. ક્ષેત્રજ્ઞ: ક્ષેત્રજ્ઞ.

ગ્રંથના બીજા ભાગમાં આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઋષિભાષિતાનિ, ઉત્તરાધ્યયન, દસવૈકાલિક સૂત્ર અને આચા., સૂત્રકૃ., ઉત્તર.ની સંસ્કૃત વૃત્તિઓમાંથી કેટલાક શબ્દો મ.જૈ.વિ.ના સંસ્કરણોમાંથી તેમના પાઠાન્તરો સાથે નોંધાવામાં આવ્યા છે જેઓ વિષે પણ આવુંજ સમાલોચનાત્મક અધ્યયન કરી શકાય.

આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ છે કે આગ્રંથોની હસ્તપ્રતોમાં મળતાં બધાં પ્રાચીનગમ પાઠાન્તરોનું સંકલન કરીને જૈન આગમોનું ભાષિક દૃષ્ટિએ પત્રીથી સંપાદન કરવું એ એક અત્યંત આવશ્યક કાર્ય છે.

* * *